

„Být pro druhého“: Filosofický kontext péče o uprchlíky v díle Emmanuela Lévinase

Autor: Markéta Bačáková

Abstract

To Be for the Other: Philosophical Context of Care for Refugees in Work of Emmanuel Levinas. – The philosophical contemplation over the question of care for refugees is not merely an academic task. The main importance lies in the deeper understanding of my own responsibility for the Other and subsequent change in behaviour in accordance with this new understanding. Levinas poses an extreme level of responsibility on me, which is asymmetrical – I am always more responsible for the Other than the Other is for me. Even though Levinas' philosophy due to its extreme position provokes many disagreements, it represents a highly inspirational source for contemplation over the moral context of the care for refugees.

Keywords: responsibility, the Other, face of the Other, stranger**Klíčová slova:** odpovědnost, Druhý, tvář Druhého, cizinec**Úvod**

Počet lidí, kteří jsou každý rok nuceni opustit své domovy, neustále roste a s ním i naléhavost poskytnutí útočiště. Evropa však na zvyšující se příliv uprchlíků reaguje rostoucími restrikcemi a „opevňuje“ své hranice. Získává na síle také proti-uprchlická rétorika a Evropa konverguje k přístupu, jemuž dominuje zabránění vstupu do země a omezení sociální podpory. Roste vliv extrémní pravice, která vydává prohlášení o přívalu přivandrovalců požadujících azyl. Současný trend nedůvěry, klima zmatku a zastrašování má mnohočetné důsledky. Jedním z nich je porušení práva na azyl.

V takovéto situaci je nutné nejen reagovat na akutní problémy praktického rázu, ale i hlouběji se zamyslet nad morálním rozměrem celého fenoménu uprchlictví. Pohled na českou společnost ukazuje, že jde o oblast opomíjenou.

Téma péče o uprchlíky zaujímá důležité místo v řadě náboženských i filosofických systémů. Praktické otázky spojené s uprchlictvím již od pradávna vyvolávaly potřebu intelektuální reflexe a formování etických pravidel. Pod vlivem historických událostí a společensko-kulturních změn bylo v průběhu dějin přirozeně nutné znovu a znovu tyto otázky promýšlet v nových kontextech. Naopak to, jakým způsobem určitá společnost smýšlela o cizincích (uprchlících), mělo zásadní význam pro vývoj naší historie. Dějiny myšlení o uprchlících jsou tedy těsně spojeny s dějinami lidstva. Je zjevné, že i v dnešní době jde o téma vysoce aktuální, ať už po stránce praktické, nebo čistě akademické. Z moderních myslitelů, kteří se ve svém díle problému péče o cizince věnovali, jsme pro naši úvahu vybrali Emmanuela Lévinase, který se svým „být rukojmím druhého“ představuje vrcholnou formu chápání zodpovědnosti za druhého člověka.

Emmanuel Lévinas je jedním z filosofů patřících do tradice věřícího židovství, který se i ve svém díle často obracel k Bohu. Židovství bylo osou jeho filosofie, stejně jako bližní, druhý, cizí a setkání s ním. „Existenciální podoby potřebnosti a ohroženosti člověka nalézá Lévinas v biblickém světě. Jsou to: chudobný člověk, vdova, dítě-sirotek, hladovějící, cizinec...“ (Vrána 1997: 13) Právě proto Lévinasova „filosofie setkání“ může být velmi dobrým podkladem pro otázku péče o uprchlíky. Lévinas ve svých úvahách klade na člověka odpovědnost za bližního, která nezná vlastní pohodlí, hranic (pomyslných ani těch geografických), nesmíří se s utrpením druhých. Pro mnohé jsou Lévinasovy požadavky příliš přísné až extrémní, ale Lévinas upozorňuje, že etika se nezakládá na přirozenosti, ale na příkázáních dobra, která nám nedovolí spočinout v klidu. (Lévinas 1994: 179) „Setkání s Druhým, tj. s Cizincem, narušuje mou dosavadní bezstarostnost: vím, že už dál nebudu moci žít v poklidu.“ (Chalierová 1995: 42)

Uprchlíci ve *Starém zákoně*

Migrace je stará jako samo lidstvo a bible je toho jedním z důkazů. Témata zahrnující cizost a cizince patří mezi důležitá a velmi frekventovaná. Rabi Eliezer v jedné z pasáží talmudu poznamenává, že příkázání lásky k cizinci hebrejská bible zdůrazňuje více než třicetkrát (Blaha 2004: 198) a Köhnlein (1988 in Štica 2010: 36) poukazuje na to, že všechny velké postavy *Starého zákona* byly nějakým způsobem uprchlíky. Jak již bylo řečeno, Lévinasova filosofie vychází právě ze židovské tradice, a proto se nejdříve podívejme na několik míst hebrejské bible, kde se mluví o cizincích, v dnešním slova smyslu uprchlících.¹ Přestože český překlad bible namísto výrazu cizinec používá slova host, Blaha (2004: 198) zdůrazňuje, že nejde o zcela přesný překlad hebrejského slova ger, které např. anglická bible věrněji překládá jako stranger. Ger byl totiž „člověk bez politických práv, ačkoliv byl svobodnou osobou“, (Blaha 2004: 188) nepožívá ochrany svých příbuzných, nedisponuje žádným majetkem. (Štica 2010: 32)

On zjednává právo sirotku a vdově, miluje hosta, dává mu chléb a šat. (*Dt* 10,18)

Již biblické chápání „chudých“, tj. těch, kteří jakkoli strádají a potřebují speciální ochranu, zahrnuje skupinu cizinců, kteří přicházejí do Izraele vyhnáni z domovů hladem či válkou. Jsou tak zařazeni do širšího kontextu ohrožených osob, mezi které bible řadí také sirotky, vdovy a staré osoby, na kterých Bohu záleží a ochraňuje je, (*Ž* 146,7–9) a zároveň klade Izraeli za povinnost se o ně starat.

Hostu nebudeš škodit ani ho utlačovat, neboť i vy jste byli hosty v egyptské zemi. (*Ex* 22,20)

Bůh Izraeli připomíná, že i oni byli vyhnanci v cizí zemi, než přišli do Země zaslíbené, a proto nesmí cizince přehlížet, ale naopak se jich ujímat. Cizinci musí požívat stejného práva jako domorodci, (*Lv* 24,22; *Nu* 15,15; *Nu* 15,29) nesmí být vykořisťováni, nesmí být poškozováni (*Lv* 19,33) a mají právo na stejnou mzdu. (*Dt* 24,14–15) Bůh varuje ty, kteří se k cizinci otočí zády, zneužijí jeho postavení a nepřijmou ho do svého domova. (*Mdr* 19,14; *Jr* 7,6)

¹ Viz např. Doležel (2008: 17).

Ten, kdo bude s vámi přebývat jako host, bude vám jako jeden z vás domorodců. Budeš ho milovat jako sebe samého, protože i vy jste byli hosty v zemi egyptské. (*Lv* 19,34)

Bůh však ve svých přikázáních jde ještě dál. Nevymezuje vztah Izraele k cizincům pouze zákazy, tj. co Izrael cizincům činit nesmí. Bůh svému lidu přikazuje cizince respektovat, poskytovat mu pohostinství, a to i za cenu vyšších obětí, (*Gn* 19,8) chovat se k němu jako k rovnému. Štica (2010: 35) pohostinnost popisuje jako nabídku noclehu, možnost umytí nohou, odpočinku a občerstvení a připomíná, že pravým vzorem pohostinství vůči cizincům je sám praotec Abraham. (*Gn* 18,1–15) Cizinec je tvým sousedem, kterého budeš milovat (*Dt* 10,19) a kterému budeš prokazovat dobrodiní. (*Lv* 19,10)

I současné mezinárodní právo včetně vnitrostátní legislativy upozorňuje, že osoby pronásledované a prchající ze svých domovů, tj. uprchlíci, mají právo na speciální zacházení, na ochranu. Právo na azyl je jedním ze základních lidských práv.² V České republice je toto právo garantováno ústavou, kdy článek 43 *Listiny základních práv a svobod* stanovuje povinnost České republiky poskytnout azyl cizincům pronásledovaným za uplatňování politických práv a svobod.

Setkání s tváří Druhého

Jedním z ústředních témat Lévinasovy filosofie je tvář druhého člověka (*visage d'autrui*), která „mluví dřív, než mluví řeč, je to výraz, ještě než přijdou slova“. (Lévinas 1997b: 17) Tvář pro Lévinase není barva pleti, očí, či tvar nosu nebo lícních kostí. Tvář není afrického, evropského ani asijského původu. Tvář nemá rysy domorodce ani cizince. Tvář je neviditelná a nedotknutelná. Lévinas (1994: 178) naopak upozorňuje, že vidíme-li rty, líce, popisujeme-li je a věnujeme-li jim pozornost, obracíme se k druhému jako k předmětu a nikoli jako k Druhému.

Tvář dle Lévinase je neuchopitelná, nevlastnitelná, neobsažitelná. Tvář Druhého nikdy nemohu mít, vzít mu ji. Tvář ztvárňuje každého člověka v jeho obnaženosti, ubohosti, bezbrannosti, je znamením jeho vystavenosti smrti. Důkazem této bědnosti je lidská snaha ji maskovat svým chováním a pózami. Tvář člověka je však nejenom obrazem jeho zranitelnosti, ale zároveň je příkazem: *Nezabiješ!* Setkám-li se s tváří Druhého, slyším toto přikázání, kterým však Lévinas nemyslí pouze fyzickou vraždu, ale i všechny podoby symbolického zabíjení, kterými jsou zastrasování, zesměšňování, pohrdání, popírání, a to myšlenkou, slovem i činem. (Chalierová 1993: 28) „Etický požadavek [však] není ontologická nutnost.“ (Lévinas 1994: 179) Zákaz zabít neznamená, že vražda není možná, Lévinas ale připomíná, že platnost zákazu přetrvává v podobě vědomí špatnosti zla.

Tvář Druhého, jak říká Lévinas (1997b: 17), po mně volá a já ho nesmím nechat zemřít o samotě. Nesmím ho nechat stát samotného za dveřmi, za hranicemi. Nesmím se k němu obrátit zády. Je tu příkaz i zákaz. *Nezabiješ* i nenecháš umřít v jeho nouzi. „Smrt druhého se mne týká víc než moje vlastní.“ (Lévinas 1997b: 18)

Setkání s tváří Druhého, s tváří Cizince je pak pro mě život měnící zkušeností. „Je [to] záležitost naveskrze etická.“ (Lévinas 1994: 178) Lévinas ho popisuje jako nutkání k tomu,

² Viz *Všeobecná deklarace lidských práv* (1948), čl. 14.

abych dával něco ze sebe. „Je to chvíle, kdy mě Druhý nutí k tomu, abych se stal dobrým.“ (Chalierová 1995: 44) Je to zkušenost, která mě povolává k dobru, boří mou liknavost. Setkání s Druhým je zároveň také setkáním s Bohem, neboť Bůh mluví skrze tvář. (Chalierová 1993: 28) A Bůh praví: Miluj bližního svého jako sebe sama. Miluj hosta, neboť i ty jsi byl hostem v zemi egyptské. Miluj i své nepřátele a modli se za ně.

„Tvář ke mně mluví, a tím mě vybízí ke vztahu.“ (Lévinas 1997a: 174) Zavazuje mě k lidskému bratrství, ke starosti o Druhého. Tvář Druhého mi nesmí být lhostejná, ale naopak mě rozechvívá. Nenechává mě v poklidu. Tvář je smyslem sama o sobě, významem bez kontextu. (Lévinas 1994: 178) Současně se ale vymyká mému uchopení a Druhý, Cizinec je ten, nad nímž nemohu mít žádnou moc. (Chalierová 1995: 41) Zatímco věci mohou ovládat, mít je v rukou, tvář není věcí mezi věcmi, ale je poselstvím.

Lévinas, na rozdíl od např. Sartera, ve vztahu mezi mnou a druhým nespátňuje žádnou negativitu. „Pohled Druhého, le regard de l'autre, ten mě u Sartera vždycky posuzuje a odsuzuje.“ (Lévinas 1997b: 20) Lévinasovo uchopení bytí není založeno na bytí-pro-sebe, bytí-o-sobě. (Ibid.) Druhý je pro mě totiž důležitější než já sám. Jsem jeho rukojmím.

Asymetrie odpovědnosti

Odpovědnost a vztah Já–Ty byly předmětem filosofie mnohých předchůdců Emmanuela Lévinase. Jedním z nejvýznamnějších byl Martin Buber, stejně jako Lévinas židovský myslitel. Buber (2005: 47–48) říká, že láska je odpovědnost jednotlivého já za jednotlivé ty. Chápe tak vztah mezi mnou a druhým recipročně, kdy jsme si ve vztahu rovni. Já jsem odpovědný za tebe, stejně jako ty jsi odpovědný za mě.

Lévinas ve svém myšlení zachází dále, jak mnozí podotýkají do extrémní polohy odpovědnosti za Druhého. Stejně jako pro Bubera znamená pro Lévinase láska odpovědnost. (Chalierová 1993: 30) Tato odpovědnost za Druhého však není reciproční, naopak se vyznačuje svou asymetrií a nepodmíněností, neboť samotná existence další lidské bytosti mě nekonečně zavazuje. (Peperzak 1993: 27) To, že se setkávám s tváří Druhého, mě činí odpovědným.

Tvář Druhého dle Lévinase hovoří a právě ona umožňuje rozhovor. Rozhovor – „přesněji řečeno odpověď, či odpovědnost“ (Lévinas 1994: 179) je pak autentickým vztahem k Druhému, který „nelze zachytit slovem vidět“. (Ibid.) Setkání s tváří Druhého – jakmile ten na mě pohlédne – mě činí odpovědným. Před tváří Druhého nesmím zůstat němý. Odpovědi však nejsou slova, ale jsem jí já sám ve své odpovědnosti. Já však odpovědnost ani nemusím brát na sebe, jak připomíná Lévinas (1994: 179–182), ona mi připadne. „Je to odpovědnost přesahující hranice mého vlastního konání.“ (Lévinas 1994: 182)

Odpovědnost Lévinas chápe automaticky jako odpovědnost za Druhého. „Lidské Já se totiž stává lidským teprve tehdy, když zaslechne volání ponížených a uražených, když je jím zneklidněno a začne se strachovat kvůli zranitelnosti druhého.“ (Chalierová 1993: 26) Lévinas však nemá na mysli odpovědnost pouze za to, co já činím, co mohu jakkoli ovlivnit. Chápe ji jako odpovědnost i za to, co jsem neudělal, co se mě dokonce ani netýká. „Mám odpovědnost za to, co není v mé moci.“ (Lévinas 1997b: 18) Ve své extrémní formě, říká Lévinas (1994: 183), mám odpovědnost i za odpovědnost Druhého.

Lévinas, jako židovský filosof a německý zajatec v období 2. světové války, dokonce říká, že má odpovědnost za válečné zločiny nacistů. „Jsem odpovědný i za pronásledování, jemuž jsem vystaven.“ (Lévinas 1994: 183) Nesmím však tuto odpovědnost očekávat od ostatních, neboť jen já jsem takto odpovědný.³ Jsem totiž za druhého odpovědný, aniž od něho čekám totéž, i kdyby mě to mělo stát život. Reciprocita je věc druhého, nikoli moje starost. Já vždy vůči druhému zůstávám ve služebném postavení a vždy mám odpovědnost navíc. (Lévinas 1994: 183)

V odkazu na traktát *Avot* se Lévinas táže: „Neodpovídám-li za sebe, kdo za mě odpovídá? Odpovídám-li ale jen za sebe – jsem to ještě já?“ (talmud in Lévinas 1994: 98) A dodává, že lidské rysy Já jsou neodlučitelně spjaty s odpovědností. Této odpovědnosti navíc nemohu uniknout. Lidské já je totiž odpověď na volání a nikdo mě nemůže zastoupit, jestliže mám odpovědět. (Chalierová 1993: 26) Být Já pro Lévinase znamená nemoci uniknout odpovědnosti. Svou odpovědnost nemohu nikomu předat, protože jsem nenahraditelný. Já mohu zastoupit všechny, ale nikdo mě, (Lévinas 1994: 184) což je opět hlavním znakem Lévinasovy deklarované asymetrie. Odpovědnost také nemohu lidsky odmítnout.

V odpovědnosti vůči Druhému se dle Lévinase (1997b: 20) stávám jeho rukojmím. Pykám za Druhého. (Lévinas 1994: 183) Lévinas souhlasí, že toto může být až pohoršující nelidská koncepce. Zároveň ale upozorňuje, že být rukojmím Druhého je pouze tvrdé označení pro lásku. (Lévinas 1997b: 20) Zároveň se však v tomto postavení totální podřízenosti zjevuje má prvorozenost a mé vyvolení k dobrotě. V tomto smyslu je dle Lévinase (1997b: 19) každé já prvorozené.

Pro Lévinase je odpovědnost také neodmyslitelně spjata se svobodou. Odpovědnost svobodě totiž předchází, a já tak nemohu být svobodný, aniž bych před tím nebyl odpovědný. (Lévinas 1994: 178) Odpovědnost za Druhého se tak stává základním kamenem lidství.

Odpovědnost v kontextu lidí hledajících azyl

Uprchlíci patří ze své podstaty mezi skupinu osob velmi zranitelných, neboť jsou vnějšími okolnostmi donuceni opustit svou zemi, rodinu, majetek, zázemí a jít do neznáma. Tradice poskytnutí azylu lidem v nebezpečí je jedním z nejstarších charakteristických znaků civilizace (Feller et al. 2003) a zmiňují se o ní již texty z dob raných říší na Středním východě (UNHCR 2009).

„Ten druhý naléhá a žádá, aby byl uznán ve světě a aby mu bylo přiznáno právo na svébytnou existenci v lidském společenství. Toto naléhání a dožadování uznání a přijetí vychází z faktu, že ten druhý je ve své nejvlastnější podstatě bytostí potřebnou, ohroženou a nechráněnou.“ (Vrána 1997: 11)

V kontextu Lévinasovy filosofie však nenesu odpovědnost pouze za ty uprchlíky, se kterými se osobně setkám, popř. za ty, kteří přicházejí na území České republiky. Jak již bylo zmíněno, Lévinas klade na člověka odpovědnost daleko převyšující míru odpovědnosti, kterou je člověk většinou ochoten přijmout, tj. za osoby a činy, které se ho přímo dotýkají a má na nich nějaký podíl. Dle Lévinase jsem totiž odpovědný i za odpovědnost Druhého, i za

³ Tímto nabízí Lévinas odpověď řadě kritiků, kteří říkají: Když já jsem nekonečně odpovědný za druhého, musí být i on nekonečně odpovědný za mě. Všichni jsme tudíž stejně odpovědní, asymetrie odpovědnosti není možná.

to, co nemohu ovlivnit. V kontextu uprchlictví jsem tedy odpovědný za všechny osoby hledající azyl na celém světě a jsem také odpovědný za přístup, jaký státy zaujmají vůči uprchlíkům, za jejich imigrační a azylové politiky. Dle slov Lévinase jsem odpovědný za porušování práv uprchlíků v Malajsii, za smlouvu o přátelství mezi Lybií a Itálií, která umožňuje navracet ilegální migrandy zadržené ve vodách Středozemního moře zpět do Lybie, aniž by jim byla dána možnost žádat o azyl, stejně jako za politickou situaci v Barmě, Kongu, Afghánistánu, Súdánu, Íránu, které nutí tisíce lidí k útěku z domovů.

Stejně tak jsem dle Lévinase odpovědný za životní podmínky v uprchlických táborech na hranicích mezi Barmou a Thajskem, Lybií a Tuniskem, Keňou a Somálskem, za to, zda se uprchlíkům na celém světě dostává práva na důstojný život bez strachu, práva na svobodu, práci, sociální zabezpečení.⁴ Jsem odpovědný za to, zda všechny děti-uprchlíci mohou využívat práva na vzdělání, práva na život, na ochranu a na zdravotní péči.⁵

Přestože se takováto odpovědnost může zdát zcela nezvládnutelná a nerealizovatelná, existují příklady její alespoň částečné praxe jak na mezinárodní scéně, tak i v českém prostředí. Nejzřetelnějšími jsou programy humanitární pomoci v oblastech zasaženými válkou, nepokoji a přírodními katastrofami, které nutí lidi prchat ze svých domovů a ohrožují je na životech. Humanitární organizace pracují bez ohledu na státní příslušnost a na geografické hranice. Lidé v bezpečných zemích posílají peníze na pomoc osobám v oblastech vzdálených tisíce kilometrů, osobám, které neznají, nikdy osobně nepotkali a ani v budoucnu nepotkají. Lidé píší dopisy vyjadřující podporu politickým vězňům na Kubě, v Barmě či v Bělorusku, ke kterým je nepoutá žádný rodinný či přátelský vztah, ale právě jen odpovědnost.

V roce 2008 se Česká republika zapojila do celosvětového přesídlovacího programu svým pilotním projektem na přesídlení devíti rodin barmských uprchlíků z Malajsie. Vstupem do přesídlovacího programu jednotlivé státy uznávají svou odpovědnost nejen za osoby, které hledají azyl přímo na jejich území, ale také za uprchlíky, kteří do jejich země nikdy fyzicky nevstoupili. Dobrovolně se tak zavazují k tomu, že každoročně přijmou určitý počet osob, kterým nabídnou azyl, přestože se dané osoby nacházejí stovky kilometrů daleko a do jejich země by s velkou pravděpodobností nikdy jinak nedorazily. I toto je bezesporu jedním z pozitivních příkladů reakce na odpovědnost ve smyslu Lévinasovy filosofie. Jedinou otázkou zůstává, zda při současném počtu 15 milionů uprchlíků je přijetí 40 z nich dostatečnou odpovědí.

Lévinas však upozorňuje, že odpovědnost je od druhého nevymahatelná. Odpovědný jsem pouze já sám. Nemohu tedy očekávat, že někdo jiný kromě mě samotného přijme lidi hledající azyl do svých domovů. Jednotkou odpovědnosti je pro Lévinase individuální člověk. Já.

V případě výše diskutovaného problému milionů osob hledajících nový domov v bezpečí jsem však přesvědčena, že je zcela legitimní rozšířit jednotku odpovědnosti na stát. Já jako Česká republika. A to i přesto, že si jsem plně vědoma možného nebezpečí, které se v této neosobní odpovědnosti skrývá. Naznačený přesah odpovědnosti na mě jako Českou republiku však nijak nezmenšuje mou odpovědnost jako jedince. Naopak lze říci, že jsem

⁴ Viz *Všeobecná deklarace lidských práv*.

⁵ Viz *Úmluva o právech dítěte*.

takto dvojnásobně odpovědný. Ale pouze v kontextu já jako Česká republika nabývá tato konkrétní odpovědnost za lidi hledající azyl po celém světě na reálnosti a zároveň naléhavosti.

Já jako Česká republika musím plně přijmout svou odpovědnost a zároveň ji neočekávat od druhých, tj. nepoukazovat na to, že ostatní státy také dobrovolně uprchlíky nepřijímají. Nespokojit se s tím, že 40 už jsem jich přijal, takže jsem udělal mnohem více než většina ostatních států, které dobrovolně nepřijaly ani jednoho přesídleného uprchlíka. Nesmím spočinout v klidu nad již vykonaným, neboť volání druhého mě – pohodlně usazeného ve svém domově – neustále zneklidňuje. A navíc, jak připomíná Chalierová (1995: 43), bez cizince bychom byli vystaveni nebezpečí, že lidskost zaměníme za kult původu.

Já jako jedinec ve světle Lévinasovy filosofie pak musím aktivně hledat způsoby, jakými mohu odpovědnost České republiky podporovat – ať už formou politické participace, aktivní účasti v občanské společnosti, odpovědnou výchovou svých dětí apod. Odpovědnost „já jako jedinec“ je přímo spjata s odpovědností „já jako Česká republika“, tyto koncepty není možné oddělovat. Z tohoto důvodu se tedy sám sebe mohu tázat: „Přijal jsem já jako Česká republika a já jako jedinec plně svou odpovědnost za druhé, kteří mně volají?“, aniž bych tímto očekával odpovědnost od druhých.

SEZNAM LITERATURY

BLAHA, Josef. Cizinci ve Starém zákoně a židovské filosofii. *Křesťanská revue*, 2004, roč. LXXI, s. 198–203. ISSN 0023-4613.

BUBER, Martin. *Já a Ty*. Praha: Kalich, 2005. ISBN 80-7017-020-4.

DOLEŽEL, Jakub. Biblické kořeny sociální práce. In: MARTINEK, Michael. *Praktická teologie pro sociální pracovníky*. Praha: Jabok – Vyšší odborná škola sociálně pedagogická a teologická, 2008. ISBN 80-904137-2-6.

FELLER, Erika; TÜRK, Volker; NICHOLSON, Frances. (eds). *Refugee Protection in International Law: UNHCR's Global Consultations on International Protection*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. ISBN 0-521-53281-7.

CHALIEROVÁ, Catherine. *O filosofii Emmanuela Lévinase*. Praha: Ježek, 1993. ISBN 80-901625-0-9.

CHALIEROVÁ, Catherine. *Tři komentáře k filosofii Hanse Jonase a Emmanuela Lévinase*. Praha: Ježek, 1995. ISBN 80-901625-6-8.

KÖHNLEIN, Manfred. *Aus aller Herren Länder. Asylbewerber unter uns*. Stuttgart: Quell-Verlag, 1988. ISBN 3-7918-2340-X.

LÉVINAS, Emmanuel. *Být pro druhého*. Praha: Zvon, 1997b. ISBN 80-7113-217-9.

LÉVINAS, Emmanuel. *Etika a nekonečno*. Praha: OIKOYMENH, 1994. ISBN 80-85241-67-6.

LÉVINAS, Emmanuel. *Totalita a nekonečno*. Praha: OIKOYMENH, 1997a. ISBN 80-86005-20-8.

PEPERZAK, Adriaan. *To the Other: An Introduction to the Philosophy of Emmanuel Levinas*. West Lafayette: Purdue University Press, 1993. ISBN 1-55753-024-6.

ŠTICA, Petr. *Cizinec v tvých branách. Biblické podněty pro etickou reflexi migrace*. Praha: Karolinum, Univerzita Karlova, 2010. ISBN 80-246-1824-1.

UNHCR. *Protecting Refugees and the Role of UNHCR*. Geneva: UNHCR, 2009.

VRÁNA, Karel. Úvod. In: LÉVINAS, Emmanuel. *Být pro druhého*. Praha: Zvon, 1997. ISBN 80-7113-217-9.

(Mgr. Markéta Bačáková je doktorandkou na Katedře speciální pedagogiky UK PedF.)